

Др Милена Полојац *

ЈУНАЦ КОЈИ БОДЕ У ЗАКОНОПРАВИЛУ СВЕТОГА САВЕ

Неколико случајева смртног исхода услед убода рогом бика (вола) казуистички су нормирани у архаичним законодавствима Блиског истока. Они су привукли пажњу многих научника. Једно од најчешће расправљаних и спорних питања јесте да ли и у коликој мери постоји веза између Мојсијевог законодавства и законодавстава старе Месопотамије. Одредбе Старог завета рецитиране су у српско средњовековно право: налазе се у глави 48, параграф 21 Законоправила Светог Саве. У раду се истражује тај интересантан случај рецепције. Аутор покушава да одговори на питање када је и на који начин дошло до одступања у односу на библијски текст. Хипотезе које се износе тичу се пре свега односа између најстаријег сачуваног Иловичког преписа Законоправила и протографа који није сачуван.

Кључне речи: *Законоправило Светог Саве. – Иловички препис. – Јунац (во, бик) бодач. – Стари завет. – Законодавство старе Месопотамије.*

1. ВО КОЈИ БОДЕ У АРХАИЧНИМ ЗАКОНОДАВСТВИМА БЛИСКОГ ИСТОКА

Случај вола (бика) који убоде роговима казуистички је нормиран у архаичним законодавствима Блиског истока.¹ Одредбе се нала-

* Ауторка је редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду, polojac@ius.bg.ac.rs

¹ Радови посвећени тој теми су бројни. Вид. А. van Selms, „The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law“, *Archiv Orientalni* 18, 4/1950, 327 и даље; Reuven Yaron, „The Goring Ox in Near Eastern Laws“, *Israel Law Review* 1, 3/1966, 396–404; Reuven Yaron, *The Laws of Eshnunna*, Jerusalem 1969, Chapter Eight, Delicts. „The Goring Ox and Comparable Cases“, 291–303; Jacob J. Finkelstein, „The Goring Ox: Some Historical Perspectives on Deodands, Forfeitures, Wrongful Death and the Western Notion of Sover-

зе у два законика старе Месопотамије. То су Законик града Ешнуне (донет око 1770. године пре н. е.) и Хамурабијев законик (око 1750. године пре н. е.), оба написана на акадском језику.² Сличне норме се налазе у Старом завету, у другој књизи Мојсијевог петокњижја.³

Најстарије сачуване одредбе о волу бодачу део су Законика града Ешнуне.⁴ Случајеви су регулисани у чл. 53 (бик убоде и усмрти другог бика), затим у чл. 54 (бик убоде слободног човека на смрт) и у чл. 55 (бик убоде роба на смрт):

„Ако во прободе другог вола и тиме узрочи његову смрт, двојица власника волова неке поделе вредност преживелог вола и остатка угнутог вола“ (чл. 53);⁵ „Ако во насрће роговима и власти које брину о томе обавесте његовог власника, али он не припази на свог вола и он прободе човека и тиме узрочи његову смрт, власник вола нека одмери и преда 40 шекела сребра“ (чл. 54); „Ако прободе роба и тиме узрочи његову смрт, нека одмери и преда 15 шекела сребра“ (чл. 55)⁶

У нешто млађем и познатијем Хамурабијевом законуку такође су три одредбе посвећене тој проблематици:

„Ако во, пролазећи путем, прободе и усмрти човека, случај не даје основа за тужбу“ (чл. 250);⁷ „Ако је познато да човек има вола

eignty“, *Temple Law Quarterly* 46, 2/1973, 169–290; Bernard Jackson, „The Goring Ox“ (Chapter Five), *Essays in Jewish and Comparative Legal History*, Leiden 1975, 108–152; Marilyn A. Katz, „Ox-Slaughter and Goring Oxen: Homicide, Animal Sacrifice and Judicial Process, *Yale Journal of Law & the Humanities* 4, 2/1992, Article 3; такође <http://digitalcommons.law.yale.edu/yjlh/vol4/iss2/3>.

² Основне податке о тим законцима и преводе вид. у Војислав Станимировић, *Хрестоматија за упоредну правну традицију*, Београд 2013³, 23 и даље.

³ Чланак под називом „Во који боду и Мојсијево законодавство“ је објављен у зборнику радова у оквиру пројекта *Перспективе имплементације европских стандарда у правни систем Србије* (179059), књига VI, Београд 2016, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Чланак је скраћен, модификован и интегрисан у овај текст као његов уводни део јер битно утиче на коначне закључке целокупног истраживања. Захваљујем асистенту Ненаду Божовићу с Православног богословског факултета Универзитета у Београду на колегијалној помоћи.

⁴ Текст је откривен 1945. и 1947. године у предграђу Багдада на две паралелне плоче. Објављен је 1948. године с преводом на енглески (A. Goetze, Yale Univ.).

⁵ Превод с енглеског Војислав Станимировић, 29.

⁶ Исто је прописано у случају бесног пса који убије човека или роба (чл. 56 и 57), а слично у случају трошног зида (чл. 58) који се уруши и усмрти слободног човека (*avilum*).

⁷ Превод с енглеског В. Станимировић, 70. Упор. превод Чедомира Марковића, *Закон Хамурабија*, Београд 1925: „Ако подивљао во у свом јурењу некога убоде и убије, за то нема потраживања“ (чл. 250); „Ако нечији во хоће да убоде, и

који насрће роговима, и градске власти му скрену пажњу да му је во познат по махнитости, а он не подреже његове рокове, нити заузда свога вола, и тај во прободне и усмрти другог човека, он (власник вола) нека да 30 шекела сребра“ (чл. 251); „Ако је био човеков роб (смртно прободен), он нека да 20 шекела сребра“ (чл. 252).

Најмлађе Мојсијево законодавство, у другој књизи Мојсијевог Петокњижја, Излазак (*Exodus*), глава 21, садржи сличне прописе. Та друга књига Мојсијевог законодавства се сматра једном од најстаријих делова Библије:

„Ако во убоде човека или жену, те умре, да се во заспе камењем и да се не једе месо од њега, а господар од вола да није крив“ (21.28); „Али ако је во пре био бодач и господар његов знао за то па га није чувао, те убије човека или жену, во да се заспе камењем, и господар његов да се погуби“ (21.29); „Ако му се одреди да се откупи, нека да откуп за живот свој, колико му се одреди“ (21.30); „Ако убоде сина или кћер, да му буде по истом закону“ (21.31); „Ако ли роба убоде во или робињу, да да господару њиховом тридесет сикала сребра и во да се заспе камењем“ (21.32); „Ако во једног убоде вола другом, те погине, онда да продаду вола живог и новце да поделе, тако и убијеног вола да поделе“ (21.35); „Ако ли се знало да је во пре био бодач па га није чувао господар његов, да да вола за вола, а убијени нека буде њему“ (21.36).⁸

Сличност између тих норми намеће се у први мах. Сва три законодавства користе казуистичке норме и садрже исте или сличне ситуације: бик је убодом роговима усмртио слободног човека, роба или животињу. Ни у једном законодавству не спомиње се рањавање.⁹ У сва три законодавства релевантно је то да ли је бик (во) био или није био познат као бодач и да ли је власник знао или није знао за ту његову особину. Видљиве су, међутим, међусобне разлике и специфичности појединих законодавстава. Због тога је наука дала различита, па чак и сасвим опречна мишљења о томе да ли постоји међусобна веза између тих архаичних законодавстава Блиског истока.

Рувен Јарон истиче пре свега сличност између старих законодавстава Блиског истока и закључује да се објашњење може наћи у заједничкој оријенталној правној пракси.¹⁰ Како каже, то је нека врста

ако му је (сопственику) то познато, он његове рокове није подрезао ни спречио свога вола, ако во удари сина слободног човека и убије га, платиће пола мине сребра“ (чл. 251); „Ако је жртва роб неког човека, власник ће платити 1/3 мине сребра“ (чл. 252).

⁸ Превод Ђ. Даничић, Библија – on line, српски, <http://www.yu.com/biblija/022mo021.htm>, 1. октобар 2016.

⁹ Рањавање се, додуше, помиње у јеврејском Талмуду. – R. Yaron, 1966, 398.

¹⁰ *Ibid.*

ius gentium-а народа античког Блиског истока.¹¹ Јарон закључује да постоји истовремено међусобна зависност блискоисточних права и независност сваког од законодавстава.

Алан Вотсон узима те древне блискоистичне одредбе као илустративан пример и увод у своју теорију о правним трансплантима. Он у основи прихвата ставове Рувена Јарона истичући: „Ових пет одредби које смо разматрали, почевши од закона Ешнуне преко Хамурабијевог законика па све до Друге књиге Мојсијеве, показују такве сличности у својим формулацијама и у погледу своје суштине да нека, мада далека веза мора да постоји између њих. Природа сличности у погледу стила и суштине такве је врсте да оне искључују могућност упоредног правног развоја. Оне вероватно деле један крајњи заједнички извор.“¹²

У неким аспектима постоји већа сличност између Закона града Ешнуне и Библије, на пример, у случају бика који на смрт прободу другог бика (Ешнунски законик, чл. 53, и *Exodus*, 21:35). Власници преживелог и угинулог вола поделиће вредност живог вола и тела мртвог вола. У Хамурабијевом закону нема те норме. Иако је у начелу систематичнији и детаљнији од Ешнунског законика, Хамурабијев законик има више празнина од свог старијег месопотомијског претходника у регулисању тих случајева.

Међутим, постоји битна разлика између Законика града Ешнуне и Хамурабијевог законика, с једне стране, и Библије, с друге стране, кад је реч о санкцији за случај смрти слободног човека. У месопотамијским законцима предвиђене су новчане казне за случајеве смртног исхода проузрокованог убодом бика под условом да постоји претходно знање власника за ту особину, док је у Библији предвиђено каменовање бика, а у неким случајевима и смртна казна за власника. У месопотамијским законцима одговорност је искључиво на власнику, док нема помена ни о каквој врсти одговорности животиње, чиме се наглашава да животиње у тој култури имају

¹¹ Тај заједнички извор за оријентална права он доказује и поређењем са неким неоријенталним правима која имају друкчија решења као што је, на пример, Гортински законик или став римског правника Квинта Муција Сцеволе у случају борбе овнова или бикова. *Cum arietes vel boves commisissent et alter alterum occidit, Quintus Mucius distinxit, ut si quidem is perisset qui adgressus erat, cessaret actio, si is, qui non provocaverat, competeret actio: quamobrem eum sibi aut noxam sarcire aut in noxam dedere oportere*. Наиме, у фрагменту који преноси Улпијан (Д.9.1.1.11) битно је који је од волова или бикова започео тучу. Ако је во „агресор“ усмртио другог вола, онда постоји одговорност (ноксална) његовог власника. У противном, ако је усмрћен во „агресор“, онда нема одговорности. – *Ibid.*, 406.

¹² Алан Вотсон, *Правни транспланти* (превод с енглеског Силва Митровић), Београд 2000, 51.

позицију искључиво инструмента.¹³ Та разлика је заиста суштинска и зато заслужује посебно објашњење. Управо је та одредба основ за тврдњу неких аутора да нема никакве сличности нити међусобног утицаја између библијског права и осталих оријенталних права,¹⁴ што је свакако претерана и зато тешко прихватљива тврдња.¹⁵

2. МОЈСИЈЕВО ЗАКОНОДАВСТВО

Посебност Мојсијевог законодавства у односу на права старих цивилизација Месопотамије може се свести на четири тачке: 1) во бодач мора да буде каменован; 2) његово место се не сме јести; 3) власник опасног вола је такође кажњаван смртном казном уколико је знао за особине своје животиње и 4) тај власник може дати откуп за свој живот.

Посебну пажњу интерпретатора привукле су одредба о каменовању и забрана конзумирања меса каменоване животиње.

Каменовање се у Старом завету спомиње на много места. У петој књизи Мојсијевог законодавства, на пример, то је санкција за идолопоклонство¹⁶, за самовољног и непокорног сина¹⁷, за сексуалне деликте које почини жена пре удаје¹⁸ или за сексуални однос са испрошеном девојком.¹⁹ На основу Мојсијеве наредбе, каменован ће бити и онај ко прекорачи постављену међу и ступи на Синајску гору.²⁰

У науци постоји дилема поводом тога да ли је каменовање животиње вид санкције за кривично дело, дакле облик смртне казне за убиство и тако део судске процедуре, или је то облик линча који се спроводи изван судског поступка? Да ли је то мера религиозног карактера којом се забрањује додир с религиозно нечистим или је то само утилитарна мера за заштиту заједнице од опасности? Тумачења су бројна.²¹ Указаћемо на нека.

¹³ Marilyn A. Katz, 260. Чланак је доступан и на: <http://digitalcommons.law.yale.edu/yjllh/vol4/iss2/3>.

¹⁴ V. Selms, 327 и даље.

¹⁵ R. Yaron, 1966, 399.

¹⁶ Поновљени закон, 17.5.

¹⁷ *Ibid.*, 21.19–21.

¹⁸ *Ibid.*, 22.21.

¹⁹ *Ibid.*, 22.24.

²⁰ Друга књига Мојсијева, Излазак, 19.12–13.

²¹ О каменовању као казни за кривично дело и виду ваниституционалног погубљења у историји српског права вид. Зоран С. Мирковић, *Смртна казна и*

Према доста раширеном мишљењу, то је случај кажњавања животиње за кривично дело убиства познат у многим старим културама, који није ишчезао ни у средњем веку па чак ни у модерно доба.²² Каменовање је казна за убиство, а во се, слично као човек, третира као убица. У позадини тих поступака је схватање да животиња има менталну способност неопходну за кривичну одговорност или да животиња поседује магичну или демонску моћ. Право Месопотамије је изузетак и издваја се од осталих архаичних законодавастава као веома напредно. То становиште је претрпело озбиљне критике. Каменовање, као што је видљиво из наведених примера из Старог завета, нигде није предвиђено као вид извршења смртне казне за убиство.²³ Убиство је у архаично доба било кривично дело које подразумева приватну освету, то јест егзекуцију над кривцем од најближег рођака убијеног или је то пак дело које санкционише јавна власт. У каменовању, међутим, учествује целокупна заједница, а не само представник власти или повређена страна. Такође, каменовање се извршава на јавном месту, док убиство у библијско време није било потпуно јавна ствар и кажњавање и начин егзекуције су били остављани сродницима убијеног. Најчешће је то било мачем. Из свих тих разлога каменовање животиње се тешко може сматрати формом судске смртне казне. Такође, још је мање вероватно да је вођен процес против животиње.

Неки аутори наглашавају да је каменовање резултат типично јеврејских религиозних концепата који вреднују људски живот тако високо да траже одмазду чак и од животиње.²⁴ Такође се истиче да постоји аверзија библијског законодавца према могућности новчане компензације за људски живот.²⁵ За разлику од религиозно инспири-

казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860 (ритуали погубљења и јавног мучења), Београд 2013, 33 и даље.

²² Karl von Amira, *Thierstrafen und Thierprocess*, Innsbruck 1891, 1 и даље; Carlo d'Addosio, *Bestie Delinquenti*, Napoli 1892; Oliver Wendell Holmes, *The Common Law*, Boston – Toronto – London 1963. (first published 1881), 21. Вид. Е. Р. Evans, *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*, London – Boston 1987. (first published 1906), foreword by Nicholas Humphrey, XIII–XXXI, Introduction, 1–17.

²³ М. Katz, 262; В. Jackson, 112.

²⁴ Jacob J. Finkelstein, 169 и даље, посебно 180–181; J. Méléze Modrzejewski, „Hommes libres et bêtes dans les droits antiques“, *Statut personnel et liens de famille dans les droits de l'Antiquité*, Variorum, GB – USA 1993, 99 и даље.

²⁵ J. J. Finkelstein, 186. Тај аутор у библијским одредбама о вољу који на смрт убоде човека па буде каменован види претечу институције *deodandum* која је постојала у енглеском *common law* систему све до 1846. године. Реч је о доктрини да је суверен овлашћен да изврши заплону тј. конфискацију „ствари или животиње кривца“, без обзира на интерес његовог власника. *Ratio* је у томе да је држава (круна) овде у улози заступника трансценденталних вредности коју је преузела од цркве. Та доктрина је настала комбинацијом, спајањем, укрштањем двеју традиција:

саног библијског права, право Месопотамије се интересује само за економске аспекте тих случајева.²⁶ И том стајалишту се може упутити критика јер и Библија познаје случајеве дозвољеног убиства, као што је убиство лопова ноћу или убиство у самоодбрани.²⁷

Каменоване је ритуал који има религиозни карактер. Заједница је претрпела срамоту и ритуално прљање, односно скрнављење. Каменоване служи томе да се избегне физички контакт с човеком или животињом која је преступник. Мотив је религиозног карактера с циљем да се избегне опасност религиозне заразе или загађења (онечишћења) које се преноси у случају контакта са религиозно нечистим. Наиме, у случају бика који убоду човека проливена је људска крв и тиме је дошло до ритуалног загађења (прљања) животиње. Овде се у први план истичу специфичне библијске категорије чистоће и загађења. Потреба за искупљењем терети целокупну заједницу.

Проливање људске крви може се тумачити и као злочин против хијерархије и космичког поретка који је успоставио Стваралац. Тиме се превазилазе категорије чистоће и загађења које имају карактер примитивног ритуала, а то кривично дело поприма у ствари карактер дела политичког карактера – побуна против космичког поретка.²⁸

Ауторка Мерилин Кац објашњење за каменоване животиње налази у једном јеврејском ритуалу који се примењује када је убица непознат. Наиме, свако убиство доноси кривицу за проливање крви у заједницу којој припада починилац и та кривица се мора испаштати. Када се зна ко је починилац, он сноси кривицу и рођаци умрлог имају право на освету као „искупитељи крви“ убијеног. Ако убица није познат, кривица за проливену крв терети целу заједницу. Она се може спрати у јеврејској заједници ако се казна изврши на животињи (јуници) која замењује убицу. У случају вола бодача, „убица“ је познат, али он није такав да му се може приписати одговарајућа намера за злочин убиства (*mens rea*). Зато ће он бити каменован, не као стварни извршилац кривичног дела, него према аналогiji с непознатим извршитељем.²⁹ Животиња није третирана као убица и кривац. Она је каменована, не зато што је починила убиство, него зато што је инструмент посредством којег је кривица за проливену људску крв дошла у заједницу.³⁰

библијске и прехришћанске (античка грчка и римска традиција). Кристијанизацијом двеју традиција старе институције каменовања бика (Библија) и ноксалног изручења (Рим и вероватно Грчка), у случају смрти, не и рањавања, претвориле су се у институцију деоданда.

²⁶ A. van Selms, 327–329.

²⁷ Поновљени закон, 22.23, 22.25–27.

²⁸ M. A. Katz, 263.

²⁹ *Ibid.*, 264.

³⁰ *Ibid.*, 268.

У већини случајева каменовање је пре свега мера за заштиту заједнице, пре него казна, мисли Џексон.³¹ Он сматра да је каменовање било рани облик линча и да је практиковано изван судске машинерије и није било ограничено на случајеве када је прекршено право. Из норме није видљиво да је каменовање вола завршено смртним исходом. Џексон закључује да је могуће да се полуномадска заједница из времена Мојсија могла задовољити и тиме да једноставно истера у пустињу животињу која представља извор опасности за живот чланова заједнице.³² Тако би се каменовање вола могло схватити као утилитарна мера. Сврха каменовања није било кажњавање већ уклањање животиње из заједнице, било да је она усмрћена или прогнана у пустињу.³³

Постоји мишљење да каменовање није вид казне за животињу саму већ за њеног власника који је није довољно пажљиво чувао.³⁴ Та одговорност власника је посредна и састоји се у губитку животиње, а такође и у забрани употребе меса за јело убијене животиње.³⁵ Наравно, у случају да је власник знао за особину свога вола па га није довољно чувао, смртна казна ће непосредно погодити и власника, иако се не прецизира облик њеног извршења.

Обично се сматра да је разлог забране конзумирања меса вола који на смрт убоде човека то што је животиња ритуално прљава. Она представља табу зато што је пролила људску крв. Она је нечиста и зато је смртник не може користити у профане сврхе каква је и исхрана.

Комплексно тумачење те библијске забране дала је Марилин Кац. Стари завет треба посматрати у ширем контексту као мешавину правних и моралних норми, те оних из сфере религије, култа, правила исхране и хигијене. С тим вези, у Библији налазимо правила о жртвовању животиња, о конзумирању животињског меса, о забрани конзумирања крви животиња и о апсолутној забрани проливања људске крви.³⁶ Ауторка повезује одредбе о убиству човека које почињу животиња с ритуалним убијањем животиња од људи у ритуалу богослужења. Она види међусобни утицај сфере права и сфере култа и истиче њихову парадоксалну комплементарност.³⁷

³¹ В. Jackson, 114.

³² *Ibid.*, 115.

³³ В. Jackson, 120.

³⁴ Pufendorf, *De iure naturae et gentium*, II.3.3.

³⁵ *Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament* (herausg. Erich Zenger), Herder – Freiburg – Basel – Wien, *Exodus*, 19–40, übersetzt und ausgelegt von Christoph Dohmen, 166.

³⁶ Постање, 9.5: Ко пролије крв човечију, његову ће крв пролити човек; јер је Бог по свом облику створио човека.

³⁷ М. А. Katz, 249 и даље. Ауторка компаративно проучава феномен приношења жртава, то јест жртвовање животиња у митовима и пракси у старој Грчкој, Месопотамији и јудаизму Старог завета и доводи их у везу с кривичноправним

У Библији се почетак праксе жртвовања животиња уводи након потопа³⁸, када је Ноје спонтано понудио животиње Богу. Што се тиче режима исхране за људе и животиње, у почетку је за људе било предвиђено да се хране биљкама које расту из семена, а животињама је препуштено да се хране свим зеленим биљкама.³⁹ Након избацивања човека из раја, човеку припадају траве с поља и плодови његовог властитог рада.⁴⁰ У време када је живео Ноје човеку је било допуштено конзумирање животињског меса.⁴¹ Истовремено је оштро раздвојена дозвола за конзумирање животињског меса од строге забране конзумирања крви животиње јер крв даје живот месо.⁴² То је животна крв (*life-blood*). Текст се наставља тако што се забрани конзумирања крви животиња додаје забрана да човек или животиња пролије људску крв.⁴³

Библија допушта доминацију људи над животињама, али је она ограничена јер је Бог управљач свим постојећим, а такође и власник. Људима је забрањено да конзумирају животињску крв јер је Бог власник живота и његов управљач, а живот се налази у крви. Према Библији, људи могу убити животињу и пролити њену крв само према строгим правилима процедуре, док обрнуто, постоји апсолутна забрана проливања људске крви. У Библији се објашњава ритуал жртвовања статусом Бога као управљача свим постојећим и његовим власничким интересом над животињским светом. Зато се у поступку жртвовања одвајају маст и крв и нуде се Богу, пре него што месо буде доступно конзумацији људи. Жртвовање је процедура очишћења која животињско месо чини подобним за јело. Каменована животиња је подвргнута процедури која је избацује из људског друштва и чини је неподобном за жртвовање.⁴⁴

одредбама о убиству људи од животиња. Ауторка се посебно осврће на познати ритуал убиства вола – буфонџија (βοῦφόνια). Детаљан опис ритуала, 254 и даље.

³⁸ Прва књига Мојсијева (Књига постања, *Genesis*), 8.20: „И начини Ноје жртвеник Господу, и узео од сваке чисте стоке и од свих птица чистих, и принесе на жртвенику жртве паљенице.“

³⁹ Књига постања, глава 1.29–30: „И још рече Бог: Ево, дао сам вам све биље што носи семе по свој земљи, и сва дрвета родна која носе семе; то ће вам бити за храну. А свим зверима земаљским и свим птицама небеским и свему што се миче на земљи и у чему има душа жива, дао сам сву траву да једу. И би тако.“

⁴⁰ Књига постања, 3.18–19: „Трње и коров ће рађати, а ти ћеш јести зеље пољско; Са знојем лица својега јешћеш хлеб, докле се не вратиш у земљу од које си узет, јер си прах, и у прах ћеш се вратити.“

⁴¹ Књига постања, 9.3: „Што се год миче и живи, нека вам буде за јело, све вам то дадох као зелену траву.“

⁴² Књига постања, 9.4: „Али не једите меса с душом његовом, а то му је крв.“

⁴³ Књига постања, 9.5: „Јер ћу и вашу крв, душе ваше, искати; од сваке ћу јези звери искати, из руке самога човека, из руке свакога брата његова искаћу душу човечију.“

⁴⁴ М. А. Katz, 268.

3. ЗАКОНОПРАВИЛО СВЕТОГА САВЕ – ИЛОВИЧКИ ПРЕПИС

Законоправило Светога Саве настало је почетком XIII века, око 1220. године, у Хиландару и/или Солуну.⁴⁵ Тај велики законодавни подухват био је део ширег плана усмереног на стицање самосталности цркве и државе.

Свети Сава је дао да се сачини онолико преписа Законоправила колико је било епископија у Србији, а оригинал (протограф) чувао се у Жичи, али је одатле нестао вероватно већ 1253. године када су Бугари с Куманима похарали Жичу. Оригинал није пронађен као ни први преписи за потребе епископија који директно потичу од Савиног протографа.⁴⁶

Иловички препис је најстарији сачувани рукопис Савиног Законоправила и један од једанаест постојећих рукописа тзв. српске рецензије који су настајали у распону од XIII до XVII века.⁴⁷ Рукопис се налази у библиотеци (архиву) Хрватске академије знаности и умјетности (ХАЗУ), претходно Југославенска академија знаности и умјетности (ЈАЗУ) у Загребу. Овде је доспео као власништво Антуна Михановића, ондашњег аустријског конзула у Солуну. Први опис тог рукописа дао је хрватски слависта Ватрослав Јагић.⁴⁸ Постојала је

⁴⁵ „И тако оде у свој манастир Филокал, где од почетка имаше пребивалиште. Ту давши много злата, и братство своје обдари прилозима, и уписа помен својим родитељима и себи незаборавно до краја. И ту оставши колико хтеде, преписа многе законске књиге и о исправљењу вере, које потребоваше његова саборна црква. И све учинивши што је на потребу светињи његовој, и тако се подиже ка земљи свога отачества.“ – Доментијан, „Житије Светога Саве“, Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије (прир. Љиљана Јухас Георгијевска), Антологијска едиција *Десет векова српске књижевности*, књига 2, Матица српска, Нови Сад 2012, 128.

⁴⁶ Најранији препис о којем се зна на основу помена у Милешевском рукопису јесте препис који је сачинио будимљански епископ Теофил 1252. године.

⁴⁷ Остали рукописи српске рецензије су Рашки (у рукописном одељењу Историјског музеја у Москви и у Лењиновој библиотеци у Москви), Дечански (у библиотеци Дечанске лавре), Пчињски (у библиотеци САНУ), Сарајевски (у музеју Старе цркве у Сарајеву), Београдски (у Народној библиотеци Србије), Хиландарски (рукописно одељење Бечке националне библиотеке), Савински (у манастиру Савина код Херцег Новог), Пећки (САНУ), Милешевски (национални музеј у Букурешту), Морачки. Они су настали у распону од XIII до XVII века, с текстуалним разликама. Рукописе је Сергије Троицки описао и поређао хронолошким редом: Аутограф 1219, Теофилов 1252, Иловички 1262, оригинал Пећког рукописа око 1270, Германовски 1295, Рашки 1295–1305, Дечански око 1340, Пчињски око 1360, Сарајевски пре 1371, Београдски око 1470, Хиландарски око 1500, Савински око 1510, Милешевски око 1550, Пећки око 1552, Морачки 1615. – Сергије В. Троицки, „Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)“, САНУ, *Споменик СП*, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд 1952, 67.

⁴⁸ Vatroslav Jagić, „Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. Krmčaja ilovička godine 1262“, *Starine VI*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

идеја да се текст Иловичког преписа изда у Загребу, у Југославенској академији знаности и умјетности, за што се залагао председник ове академије Фрањо Рачки.⁴⁹ У првој половини XX века посао издавања Законоправила пренет је у Србију.⁵⁰ Иловички рукопис је изабран као основ за критичко издање Номоканона Светог Саве с преводом на модерни српски језик јер се сматра временски, а и садржајно најближим оригиналу. Рукопис је најпре постао доступан широј јавности захваљујући фототипском издању које је приредио Миодраг Петровић.⁵¹ До данас је преведен и објављен први део Законоправила. То издање садржи упоредни текст на српскословенском језику и превод на модерни српски језик. Преведено је и објављено 47 глава зборника од укупно 64 главе.⁵² Одредбе главе 48. које су предмет

1874, 60–111. Пре тога је послао опис у Петербург где га је штампао и допунио петроградски академик Срезњевски. Јагић пише следеће: „G. J. Sreznevski priznaje, da je ono moj trud; i tako ja se smijem na nj pozivati kao na svoje djelo, dopunjeno slavnim akademikom peterburškim“ – V. Jagić, 61. Опис и у Vladimir Mošin, *Ćirilичki rukopisi jugoslavenske akademije*, I dio, opis rukopisa jugoslavenske akademije знаности и умјетности, Zagreb 1955; „Krmčija ilovička, Raška redakcija 1262. god.“. Рукопис је означен као III с 9 (Mihan. 26), 48–54.

⁴⁹ То се види из преписке између Ватрослава Јагића и Фрање Рачког: „Прије мјесец дана пише ми Павлов те пита зашто не издајемо код нас у Академији Крмчије иловичке? Он ми обећаје сваку помоћ да се тога латим. Ну мислим да је ту задаћу већ неко дурги преузео. Кад не бисте имали бољега и вреднијега, ја бих могао за двије године тај посао пристојно обавити, не прије... Шта дакле мислите? Не би ли наша Академија тај посао преузела? О Нов(аковићу – Стојан Новаковић прим. аутора) двојим да би свој текст нама одступио, а пошто је исту студију учинио Флорински, би ли он за тај посао био? тј. да приреди Душ. закон с синтагмом, а Ви иловичку крмчију. Радо бих знати што мислите... (одговор Јагића Рачком): Сада се овдје управо преписује Болоњски псалтир, који мислим издати заједно с коментаром (и грчким текстом) о трошку царске Академије. Тај ће посао запремати читаву ову годину. Не бих дакле Иловичке крмчије требало овамо прије почетка 1890. године.“ – Ватрослав Јагић, *Спомени мојега живота*, II дио (1880–1923), Српска краљевска академија, посебна издања, књига CIV, друштвени и историјски списи, књига 45, Издање Задужбине д-ра Николе Крстића 12, Београд 1934, 174–175.

⁵⁰ „Иницијатива из 1938, када је Српска краљевска академија, на предлог Томе Живановића, формирала Одбор за издавање зборника извора за старо српско право, није могла довести до неког озбиљнијег резултата када је реч о Крмчији, пошто је тежиште рада било на Душановом законнику. Прави темељи овом подухвату постављени су тек 1951. године оснивањем нарочитог Одбора САНУ за издавање Крмчије. Од 1961. године пројект издавања Крмчије преузео је Историјски институт у Београду, а за главног редактора и носиоца овог великог посла постављен је Сергије Троицки.“ – Димитрије Богдановић, Међународни научни скуп *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, децембар 1976, САНУ, Научни скупови, књига VII, Београд 1979, 95.

⁵¹ *Законоправило или Номоканон светога Саве: Иловички препис 1262. године* (прир. и прилоге написао М. Петровић), Дечје новине, Горњи Милановац, Историјски институт САНУ, Републички завод за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу, Народна библиотека Србије, Београд 1991.

⁵² *Законоправило Светога Саве 1* (прир. и прев. Миодраг М. Петровић, Љубица Штавланин-Ђорђевић), Историјски институт, Београд 2005.

интересовања у овом раду, дакле, нису још увек добиле свој званичан превод на модеран српски језик.

Узима се да је Иловички препис настао 1262. године, четрдесет година након што је Свети Сава донео Законоправило из солунског манастира Филокал у Жичу.⁵³ Сматра се да је тај рукопис не само временски, него и по садржају близак протографу, па је стога изузетно важан за откривање садржаја оригинала.⁵⁴

Име је добио по месту Иловица, на Превлаци код Тивта, где се налази манастир Светих Арханђела, тадашње седиште Зетске епархије. Преписивач је био писар Богдан који је радио по налогу зетског епископа Неофита, што је записано у поговору Иловичке крмчије.

Ортографија Иловичког рукописа типична је за ортографију Рашке школе. Ипак, у рукопису се користи већи број тзв. русизама. Ту чињеницу је открио и обелоданио Ватрослав Јагић. Она је представљала основни аргумент за тврдњу да је Светосавски номоканон преписан са руског оригинала, чиме је Савина креативна улога сведена на минимум.

Осим тога, у поговору писара Богдана уопште се не спомињу Свети Сава ни архиепископске књиге, иако о постојању Савиног протографа сведоче поговори у четири сачувана рукописа: Рашком, Пећком, Милешевском и Морачком.⁵⁵

4. ГЛАВА 48, ПАРАГРАФ 21

Законоправило Светог Саве или Крмчија, како је у научној литератури та књига раније чешће називана, највећа је рукописна

⁵³ „Палеографска анализа заснована на новим искуствима, на пример, открива у Иловичкој крмчији слој доста старији од 1262 (можда чак из пете деценије 13. века!)“. То наводи Димитрије Богдановић и позива се на истраживања Луције Цернић и Биљане Јовановић, археографа Народне библиотеке Србије у Београду. – Д. Богдановић (1976), 95 и даље.

⁵⁴ „Иловичка крмчија, као најстарији сачувани препис Светосавског номоканона, и уз то препис временски близак протографу (од кога га одваја највише око четрдесет година) веома је значајна за реконструкцију оригинала ове важне црквено-правне кодификације, која је у великој мјери одредила даље путеве државног и друштвеног уређења у средњовјековној Србији.“ – Димитрије Богдановић, „Иловичка крмчија“, *Историја Црне Горе*, књига друга (*Од краја XII до краја XV вијека*), том први (*Црна Гора у доба Немањића*), Титоград 1970, 111.

⁵⁵ „Изађе, пак, на светлост нашег језика овај божаствени спис старањем и љубављу великом и жељом из младости освећеног, богочастивог и преосвећеног и првог архиепископа све српске земље кир Саве, сина преподобног оца Симеона, првога наставника све српске земље...“ – Вид. Миодраг М. Петровић, „Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског Номоканона“, *Историјски часопис* XLIX/2002, 40.

правна књига и најважнији правни извор средњовековног српског канонског и световног права. О садржају и композицији Троицки наглашава: „Крмчија са тумачењима није неки једноставни споменик, него је то опширни зборник многобројних споменика, различитих како по своме садржају, тако и по своме пореклу. У њу је укључено више од стотину дела канонског, грађанско-правног, литургијског и моралног садржаја, који потичу од колегијалних црквених органа-сабора и синода и од лица различитог друштвеног положаја, почев од византијских царева и патриараха, до епископа, игумана и презвитера, који су живели у периоду од хиљаду година у разним покрајинама тадашњег културног света.“⁵⁶

Најобимнији је канонски део Законоправила који обухвата прве 44 књиге,⁵⁷ у којем је најпре дата историја васељенских и месних сабора, најважнији део су апостолска и саборска правила, затим долазе правила и посланице светих отаца. То је укратко садржај канонског дела.

Од главе 45 почиње грађанско-канонски део Крмчије, који обухвата једну трећину зборника. Делови Јустинијановог законодавства (Кодекса, Дигеста и Новела) уврштени су у главу 45, а глава 47 садржи делове Јустинијанових Новела, затим следи Мојсијево законодавство (глава 48) и цео Прохирон (глава 55).⁵⁸

У глави 48 реципирани су делови Мојсијевог законодавства. У параграфу 21 налази се одредба о јунцу који боде рогом:

„Ако јунац прободе рогом мушкарца или жену и они умру, камењем да буде убијен јунац тај, и поједе се месо његово. А његов господар да буде невин. Ако ли је јунац био бодач и пре јучерашњег и трећег (прекјучерашњег) дана, посведочише господару његовом о њему и не закоље га, а он прободе мушкарца или жену, јунац да се убије камењем, а да умре с њим и господар његов. Ако ли му се цена избављења одреди, да да избављење за душу своју колико му се наложи. Ако ли некоме сина или кћер прободе (јунац) нека му се пресуди на исти начин. Ако ли роба или робињу прободе нека исплати њиховом господару сребра тридесет дидрахми. А јунац камењем убијен да буде. Ако ли прободе јунац јунца неког билижњег, па овај умре, да продају јунца бодача живог и разделе сребро од њега. И умрлог јунца да поделе. Ако ли се зна да је јунац и раније био бодач па га господар његов није заклао, нека да свога јунца за убијеног, а убијени да остане њему.“⁵⁹

⁵⁶ С. В. Троицки (1952), 1.

⁵⁷ Детаљан преглед глава и других одељака Крмчије с исцрпном литературом у прилогу трећем: С. Троицки (1952), 76 и даље.

⁵⁸ *Ibid.*, 84 и даље.

⁵⁹ На текст ми је скренуо пажњу проф. др Жика Бујуклић. Текст је са српскословенског превела доц. др Нина Кршљанин. Захваљујем им на колегијалној помоћи.

Текст се налази на листу 252а Иловичког рукописа. Почиње у последњем реду прве колумне, протеже се на целу другу колумну, а завршава на следећем листу 252б. Текст је у основи веран библијском предлошку. Додуше, може се приметити разлика у терминологији. Наиме, у библијском тексту се користи израз во или бик⁶⁰, док се у Законоправилу говори о јунцу. Ипак, разлика која највише пада у очи у односу на библијски текст је да не постоји забрана конзумирања меса каменоване животиње као у Старом завету. Напротив, према тексту Иловичке Крмчије месо каменованог говеда се једе (транскрибовано „и изједет се меса јего“), што је супротно изворнику:

ка. аще юнц прободет рогомъ моужа или женоу и оумреть. каменникъ да побикнъ боудеть юнцъ тьъ. и изъдетъ се меса јего.

Само по себи се намеће питање како је дошло до те промене у односу на изворни библијски текст. Да ли је ово одступање постојало већ у протографу? Да ли се оно појавило у неком другом ранијем препису Законоправила или се оно појављује први пут тек у Иловичком рукопису?

Осим Иловичког, прегледани су још и фототипско издање Сарајевског преписа из XIV века⁶¹ и Београдски препис из треће четвртине XV века који се чува у Народној библиотеци Србије.⁶² У оба та рукописа постоји исто одступање од библијског текста као и у Иловичком рукопису: месо каменованог јунца се једе (Сарајевски рукопис, лист 239а⁶³; Београдски рукопис, лист

⁶⁰ Аутор рада не познаје хебрејски језик, оригинални језик Старог завета, па зато полази од превода на енглески језик у којима се може наћи како *ox* (во), тако и *bull* (бик).

⁶¹ *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека*, фототипија (прир. проф. др Станка Стјепановић, Јеромонах Серафим [Глигић]), Издавачка кућа Митрополије дабробосанске „Дабар“, Лакташи 2013. Рукопис се чува у музеју Старе цркве у Сарајеву под бројем 222. Писан је на пергаменту. Сада има 381 лист. Описан је више пута. О њему је први пут писао архимандрит Сава Косановић, а затим Мита Живковић, Љ. Стојановић, Мил. М. Вукићевић, А. Соловјев, а нарочито детаљно га је описао С. Троицки (1952), Прилог други. Опис рукописа Крмчије са тумачењима и њених грчких оригинала, 41–48. А. Соловјев сматра да су ранији описи недовољни, а Троицки говори о опису Саве Косановића као дилетантском.

⁶² Препис се чува у Народној библиотеци Србије под бројем 48. Правопис је Рашке школе, нема русизама. Нема поговора у којем се спомињу архиепископске књиге Светог Саве. По томе се не разликује од Иловичке и Сарајевске крмчије. – С. Троицки (1952), 48–50. Рукопис је описан у Љубица Штављанин-Ђорђевић, Мирослава Гроздворић-Пајић, Луција Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* (прва књига), Београд 1986, 108 и даље.

⁶³ Као и Иловички препис, и Сарајевски је писан у два ступца (колумне). Текст почиње при крају прве колумне. Одредба која је у средишту наше анализе завршава се у првом ступцу, за разлику од Иловичког преписа. Садржај и формулације не разликују се од Иловичког преписа. – Вид. *Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV века* (прев. Слободан Продић, Станка Стјепановић), Издавачка кућа

2606⁶⁴). Сарајевски препис је оцењен као изузетно важан за утврђивање садржаја оригинала. У генеалогiji рукописа сврстан је у групу која има блиску везу са Савиним протографом, а грешке су малобројне и имају случајни карактер.⁶⁵ Београдски рукопис није потпун, али се и за њега сматра да је значајан за одређивање текста протографа.⁶⁶

Међутим, у примерку штампане Крмчије која се чува на Телолошком факултету у Београду стоји да се месо вола не једе, као што је то случај и у Старом завету. Разлика у односу на Иловички, Сарајевски и Београдски препис је и у терминологији: овај текст говори о волу, не о јунцу⁶⁷:

ИЩЕ БОЛЪ ОУБОДѢТЪ МОУЖА ИЛИ ЖЕНОУ, И ОУМРЕТЪ, КАМЕНІЕМЪ ДА ПОВѢТСА БОЛЪ ТОИ, И ДА НЕ ІАДЛЪТЪ МЛСА ЕГО, ГОСПОДИНЪ ЖЕ ВОЛА ТОГО, БЕЗ ВИННИ КОУДѢТЪ.

Изнети подаци би требало да скрену пажњу на велики простор који пружају драгоцени средњовековни правни текст и његови пре-

Митрополије даробосанске „Дабар“, Ужице 2015, 254. Нису преведена поглавља 46, 47, 55 и 56.

⁶⁴ Тај рукопис нема ступце као што је то случај с Иловичким и Сарајевским рукописом. Текст почиње у осмом реду одоздо на листу 2606 (или *verso*). Захваљујем се госпођи Љиљани Пузовић, археографу у Народној библиотеци Србије, на љубазној помоћи у прегледању рукописа.

⁶⁵ Сарајевски препис не садржи русизме као Иловички. Глоса на листу 192 каже да га је од тог листа до краја преписивао „грешни Мирослав“. Тај препис нема говора о Светом Сави као састављачу Законоправила. По томе се не разликује од Иловичког и Београдског преписа. Садржи неке допунске чланке и глосе. На последњем листу је тајнопис, што је посебност тог рукописа. Нарочито је привукао пажњу запис који каже да је препис сачињен за деспотицу Јелену, што је у науци изазвало различита тумачења. У коначној оцени рукописа Троицки каже: „Према своме значају за одређивање аутентичног текста К Сарајевска К заузима високо место у ‘ранг-листи’ рукописа К. Пошто њој недостају само два листа, у погледу пуноће основног текста она заузима друго место после Савинске, а пошто је она врло блиска протографу и преписана доста пажљиво, у погледу достојанства свог текста она не уступа место никаквом другом р(укопису) К(рмчије) сем Иловичке.“ – С. Троицки (1952), 48. О посебностима рукописа вид. фототипско издање из 2013. године, поговор, XX–XXIII.

⁶⁶ „И ако је Београдска К непотпуна и преписана у XV веку, она има важан значај за одређивање текста протографа, јер је преписана са старог доброг оригинала и доста пажљиво. Оригинал Београдске К спада у групу преписа К, који имају допунске чланке, али у ‘ранг-листи’ ове групе оригинал Београдске К могао би заузети прво место. О старини тог оригинала сведочи већ састав Београдске К. Никаких допунских чланака у њеном уводном и основном делу нема, а на крају има много мање допунских чланака него, напр. у Савинској и Морачкој К. Све глосе ове К налазе се већ у најстаријим р(укописима) К и у овој К оне се налазе на истом месту – на дну или на врху листа, где их је поставио сам њихов аутор.“ – С. Троицки (1952), 50.

⁶⁷ Није било могуће утврдити, нажалост, када и где је штампан овај примерак Крмчије. Захваљујем др Далибору Ђукићу који је овај текст прибавио.

писи за даља истраживања усмерена на откривање генеалогичке рукописа и одређивање садржаја протографа. Ово истраживање има ограничен задатак, а то је да истражи везу између најстаријег сачуваног Иловичког преписа и оригинала кад је реч о поменутих одредбама, то јест да одговори да ли је модификација у односу на оригиналну одредбу Библије постојала већ у Савином протографу и, ако јесте, како и зашто је до ње дошло. Аутор је свестан чињенице да су ти закључци веома хипотетични.

5. ОРИГИНАЛ (ПРОТОГРАФ)

Законоправило Светог Саве је специфична словенска компилација и прерада византијских номоканона.⁶⁸ Назива се често и Номоканон с тумачењима јер, за разлику од старијих словенских крмчија, садржи тумачења.⁶⁹

Угледни канониста Сергије Троицки окарактерисао је тај средњовековни зборник као „најзначајније правно дело не само српске,

⁶⁸ Појава специфичних црквених кодификација као споја црквених закона (канона) и световних закона (грч. νομοί) карактеристична је за Византију раног средњег века, почевши већ од IV века н. е. Стара грчка редакција из VI века позната је под именом Номоканон Јована Схоластика у педесет наслова. Нешто касније је извршена нова редакција (тзв. префотијевски номоканон). Нарочито је важан тзв. Фотијев Номоканон из IX века којег је цариградски сабор 920. године прогласио општеобавезним за све хришћанске цркве. Састављани су и скраћени приручници, а најстарији међу њима је тзв. Синописис Стефана Ефеског из VI века. Посебно су важна три зборника попраћена тумачењима канониста из XII века: Алексије Аристин у доба Јована Комнина обрадио је споменути Синописис Стефана Ефеског, а Јован Зонара, његов савременик, направио је коментар на пуни текст црквених канона. У другој половини XII века, Теодор Валсамон дао је тумачења на пуни текст Номоканона. Детаљније вид. Александар Соловјев, *Светосавски Номоканон и његови нови преписи* (сепарат из часописа *Братство XXVI*), Београд 1932, 22–27; Vladimir Mošin (recenzija) „V. Troicki, Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima), SANU, *Spomenik* CII, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija 4, Beograd 1952, *Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 2/1953 (rujan), 57. Доступан на интернет адреси <http://hrcak.srce.hr/13801>; Petar Zorić, *Zakonopravilo svetoga Save i pravni transplanti*, www.alanwatson.org, 1. октобар 2016.

⁶⁹ На традицију византијских номоканона ослањају се словенски номоканони, од којих је најстарији Методијев номоканон који није сачуван. Сматра се да је солунски просветитељ Методије превео стари грчки Номоканон Јована Схоластика. Најстарији сачувани рукопис словенског номоканона је тзв. Јефремовска крмчија. То је стари руски рукопис с краја XI и почетка XII века који представља словенску компилацију ослоњену на префотијевски номоканон с доста бугаризама. На основу тога се закључује да је постојао ранији бугарски предложак. Нешто млађи рукопис словенске рецензије Устјушка крмчија, руски рукопис из XIII века, сматра се да је рађен на темељу Методијевог номоканона или бугарског предлошка, то јест бугарске компилације која представља обраду Методијевог номоканона. Ти номоканони су без коментара. Такође, садрже Еклогу (преко „Закона судни људем“). – А. Соловјев (1932), 22 и даље.

него и целе словенске правне литературе како по своме садржају и обиму, тако и по своме практичном значају“.

Зато не чуди што су се тим комплексним списом почевши од средине XIX века бавили најугледнији, претежно словенски, научници: слависти – филолози и лингвисти, историчари, канонисти, правници и стручњаци из других области. Они су писали расправе и међусобно полемисали о пореклу, настанку, ауторству, изворима и предлошцима Законоправила, описивали сачуване рукописе, расправљали о њиховој генеалогiji и текстуалним разликама. Главни проблеми нису коначно решени.

О настанку и историјату те средњовековне правне књиге нема довољно података, што је у науци створило многе проблеме и покренуло велик број питања. Једно од централних питања научне расправе односи се на ауторство Светог Саве.⁷⁰

Нико не спори чињеницу да је Свети Сава донео књигу номоканонског типа из Солуна у тадашњу Србију (Рашку), о чему говори Доментијан. Нема сагласности, међутим, о томе на који је начин та књига настала и каква је улога Св. Саве у њеном састављању. Да ли је Савин номоканон превод неког већ постојећег грчког зборника у целини или је то компилација из различитих грчких текстова? Посебно је тешко питање који су све грчки извори били коришћени. Постоји мишљење да је Савин Номоканон само препис раније сачињене словенске компилације или бар да су поједини делови неког већ постојећег словенског номоканона искоришћени у Савином законодавном делу. Кад је реч о улози Светог Саве у састављању тог зборника, поставља се питање да ли је он само организовао преписивање и превођење па су састављачи (или преписивачи) радили под његовим надзором или је његова улога била много већа. Да ли је Свети Сава само преводилац или је и компилатор, коментатор и аутор?

Мишљења у науци се крећу од тога да се Светом Сави признаје пресудна и вишеструка креативна улога у настанку Номоканона с тумачењима до става да је он само донео ту књигу из Свете горе, односно Солуна у ондашњу Србију.

⁷⁰ Осим питања ауторства, о којем се у науци живо расправљало од XIX века па све до средине XX века, теме интересантне за науку су биле и то какав је однос био између Савиног Номоканона и каснијег Душановог законодавства, посебно номоканонског зборника – Синтагме Матије Властара. Стојан Новаковић сматра да је Душаново законодавство заменило Номоканон. Сергије Троицки критикује тај став и сматра да Душанов законик и Властарева синтагма нису укинули Крмчију, нити су је заменили „и она је остала као главни, основни правни зборник, док су нови зборници добили само супсидијарни и суплеторни значај“. – С. Троицки (1952), 1, такође, 12 и даље.

У старијој, претежно руској литератури, захваљујући пре свега руском канонисти Павлову с Универзитета у Одеси, доминирало је мишљење да је састављач, преводилац и компилатор Крмчије био Св. Сава.⁷¹

Још раније је хрватски слависта Ватрослав Јагић изнео тезу о бугарском пореклу Крмчије, али на њему није инсистирао након што је Павлов дао уверљиве контрааргументе. Ипак, и даље је био одлучан у негирању ауторства Св. Саве, а то уверење је градио на чињеници да се у поговору Иловичког рукописа архиепископ Св. Сава нигде не спомиње,⁷² али и на претпоставци да у то време међу Србима није било образованих људи који би били у стању да саставе и преведу номоканонски зборник.⁷³

Канониста Сергије Троицки у свом раду написаном 1948, а објављеном 1949. године под називом „Ко је превео Крмчију са тумачењима?“⁷⁴, најпре је у општим цртама изнео историјат научне расправе о настанку и ауторству светосавског номоканона. Он сматра да су доказане три тезе: „1) Постојећи рукописи Крмчије са тумачењима нису преписани ни с бугарско-словенског, ни с руско-словенског оригинала, него са српско-словенског превода грчког текста.

⁷¹ Сергије Троицки „Ко је превео Крмчију са тумачењима?“, *Глас Српске академије наука СХСН*, Одељење друштвених наука, 96, Београд 1949, 119.

⁷² Vatroslav Jagić (1874), 65.

⁷³ Јагићеве ставове преноси Троицки у раду из 1952. године *ad verbum* и с њима полемише. Јагић: „Ја разумије се не нијечем, већ држим за доказану истину, да је Сава српску главну столицу Жичу снабдио Крмчијом, коју је са собом донијео из Солуна и да је његов екземпляр послужио матицом за све остале преписе, што их је требало за сваког епископа бар по један екземпляр. Зато је и онај запис оправдан, који присвоји његовој заслуги тај посао. Али мени никако не иде у главу, да би он био аутор, састављач, камо ли преводилац ове ‘законе књиге’. Тај је посао израђен или на Атону или у Солуну. За тај посао није у оно доба још било довољно образованих људи међу Србима, док су се на Атону и у Солуну Словени мјешали с Грцима и уопће били образованији и за такве ствари били боље приправљени. Та и Руси обратише се к Бугарима да добију исту оваку Крмчију у Кијев. Или зар бисте Ви могли вјеровати, да су Бугари истом касније са српског оригинала преписали себи екземпляр?“ Троицки одговара: „Јагић претпоставља, да је Крмчију превео неки Словен, који се кретао на Атону или у Солуну у грчком друштву. Али зашто Јагићу ‘никако не иде у главу’, да је тај непознати Словен био баш Сава, који је већ као члан владалачке породице био образованији од других Словена и који се не само дуго време кретао баш на Атону и у Солуну у грчком друштву, него се бавио и преводима са грчког језика? ...зашто св. Сава у току многих година, проведених на Атону и у Солуну није могао да преведе Номоканон?“ Затим наставља цитирајући Јагићеве речи: „За тај посао није у оно доба још било довољно образованих људи и међу Србима, пише велики слависта, који је раније доказивао час да су К превели Бугари, час да су ово учинили Руси. Али зар су Срби, који су много пре Бугара и Руса примили хришћанство и усвојили грчко-римску културу, били у оно доба на нижем културном нивоу, но Бугари и Руси.“ – С. Троицки (1952), 5–6.

⁷⁴ С. Троицки (1949), 119–142.

2) Српско-словенски превод Крмчије појавио се на свет благодарећи св. Сави. 3) Не може се одрицати могућност да је Крмчију превео св. Сава лично.⁷⁵

Резимирајући стање у науци у вези са тим питањем половином XX века, Троицки закључује да Јагићев став о томе да Св. Сава није био преводилац Крмчије доминира у науци.⁷⁶

Никодим Милаш, мада му импонује мишљење руског научника Павлова⁷⁷, није сасвим сигуран да је Св. Сава аутор Законоправила те каже да му Доментијанов животопис не даје недвосмислену потврду за то: „Два питања остају још да се ријеше: Ко је први приредио ту Крмчију, и с каквог је оригинала она преведена? На прво може се данас поуздано казати само, да је настојањем св. Саве она угледала свијета. Да ли је пак св. Сава сâм њу превео, или су пријевод приредили други услјед његова налога и под његовим надзором, то остаје још да се ријешу. Свакако, и у овом последиједњем случају, на основу непорједивих доказа, што имамо, Крмчија пуним правом мора носити име св. Саве, јер се при њему она први пут јавила у свијет, и јер је он лично раздао исту новим епископима, које је по српској земљи понамјештао.“⁷⁸

Због постојања русизама у фонетици, речнику и ортографији, међу филолозима и славистима је било раширено мишљење да је постојао руски предложак или више њих и да су они коришћени.⁷⁹

Међу њима је и Александар Соловјев, који је окарактерисао Номоканон као препис,⁸⁰ ослањајући се на речи Доментијана. Он је сматрао да се Св. Сава обилато користио већ ранијим словенским преводима те да није имао потребе да преводи с грчког. Сматрао је ипак да Св. Сава није преписао готов тип крмчије, већ је саставио самосталну компилацију из различитих зборника. Соловјев је, осим тога, истицао личну иницијативу Св. Саве у том подухвату и његову креативност у изради неких делова тог зборника: „Можемо

⁷⁵ *Ibid.*, 124.

⁷⁶ *Ibid.*, 121.

⁷⁷ „Оваква мисао (проф. Павлова – прим. аутора) исказана једним између најбољих канониста, научењака, и исказана на такав одлучни начин, веома годи патриотском осјећају свакога србина.“ – Никодим Милаш, *Крмчија Савинска*, Задар 1884, 8.

⁷⁸ *Ibid.*, 40.

⁷⁹ На пример, Соболевски, Сперански, Соловјев. Вид. Владимир Ћоровић, *Дела старих српских писаца, Списи св. Саве*, књига I, Београд 1928, XLIX; В. Мошин (1953), 65.

⁸⁰ Александар Соловјев, *Историја словенских права; Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Библиотека „Класици југословенског права“, коло 5, 16, Службени лист СРЈ, Београд 1998, 189.

сматрати за лично дело Савино, што је у Крмчију, осим извода из Јустинијанових Новела ушао тзв. ‘Мојсијев закон’ (гл. 48) и цео Прохирон (као гл. 55. Крмчије).⁸¹

Владимир Мошин сматра да се као предложак светосавског номоканона може у обзир узети и руски номоканон који је цитиран у попису руских књига из 1142. године у светогорском руском манастиру. Ипак, сматра да је вероватније „да је читава прерада израђена од Србина, који се за поједине дијелове послужио готовим руским предлошком“.⁸²

Према мишљењу Владимира Ћоровића, „може се узети као неоспорно само то да је Сава дао иницијативу и организовао рад за компилацију Крмчије, а не да је он лично превео“.⁸³ „Записи не кажу, да је Сава сам, лично, свршио тај посао; него из њихових речи излази, да га је он потакао или организовао... Доментијан не каже, да је Сава саставио или преложио тај Номоканон... његова реч преписа може значити и то, да се он послужио неким већ готовим преводом.“⁸⁴

Данас Миодраг Петровић, приређивач и преводилац Номоканона Светог Саве на модерни српски језик, здушно заступа тезу да је преводилац, компилатор, али и аутор Законоправила Свети Сава. Он сматра да је Номоканон преведен и састављен из грчких изворника, али такође истиче његову самосталност: „Састављач и преводилац Законоправила држи се само византијских извора, што за последицу има доследно и дословно добијен, кроз целу књигу, српскословенски превод неколико коришћених номоканонских грчких изворника. Тако добар и дослован превод могао је да уради најобразованији тада у Србији човек, који уједно ужива и највећи духовни ауторитет; ...Тај човек је, несумњиво, био архимандрит и први архиепископ српски – потоњи светитељ – Сава. Његов превод и састав Законоправила не зависе ни од једног од познатих нам словенских номоканона, али ни од неког јединственог грчког номоканона.“⁸⁵ Законоправило и однос према грчким изворима, то јест метод компиловања карактерише на следећи начин: „Законоправило у односу на коришћене грчке изворе представља, у ствари, особено танано ткање, које у канонском делу за основу и потку има синоптичка правила Стефана Ефеског (6. в.), Аристинова тумачења (12. в.), Зонарина тумачења (12. в.) и интегрални текст правила. При таквом стваралачком подухвату, састављач

⁸¹ А. Соловјев (1998), 189. У чланку из 1932. године он изоставља Мојсијев закон из овог набрајања!

⁸² В. Мошин (1955), 49.

⁸³ В. Ћоровић, XLV–V, XLIX.

⁸⁴ *Ibid.*, XLVI.

⁸⁵ М. М. Поповић (2005), XIX.

и преводилац Законоправила је задржавао, у преводу, кратка грчка објашњења... додајући на многим местима своја кратка објашњења... састављач истовремено користи, како је већ речено, неколико разнородних грчких текстова, правећи од њих, много пута, ново ткање, тако што у Аристинова тумачења уноси понешто или из Зонариних тумачења или из интегралног текста правила, и обрнуто.⁸⁶

Такође, Петровић закључује да је Свети Сава, као преводилац и састављач који је спајао, проширивао или скраћивао разне византијске номоканонске текстове, морао радити на том сложеном послу више година. Он сматра да је тај посао могао отпочети још 1204. године када је постао архимандрит, а да га је могао завршити по повратку из Константинопоља ради оснивања самосталне српске цркве.⁸⁷ Он допушта да је Св. Сава могао да има помоћ од учених Грка или Руса. „Њихова помоћ могла је да се своди на избор најбољих номоканонских грчких зборника, или на проверу поимања појединих сложених грчких појмова, како се преводом не би изневерили изворници... Али ниједан Грк или Рус није могао да преводи и саставља за Србе Номоканон у којем су кратка Савина тумачења или измене јасан одраз потреба и прилика у Србији“, закључује Петровић.⁸⁸

6. ЗАКЉУЧЦИ

Делови Мојсијевог законодавства који су нашли места у Законоправилу Светога Саве указују на то да састављач те обимне правне књиге није само преписивао и преводио готов предлогак већ да је имао креативну улогу у њеном компиловању. Глава 48, уз још неке, наводи се као део Номоканона у којем су највише дошле до изражаја лична иницијатива Св. Саве и његова креативна улога.

Законоправило свакако јесте претежно, али није искључиво, компилација византијског права. Делови Мојсијевог законодавства преузети су непосредно из Светог писма Старог завета, а не из неког другог номоканонског зборника. Текст који је том приликом коришћен могао је бити неки од тада постојећих превода на грчки или старословенски језик доступан у библиотекама на Светој Гори.⁸⁹

⁸⁶ *Ibid.*, XV–XVI.

⁸⁷ М. М. Поповић (2002), 42.

⁸⁸ *Ibid.*, 43.

⁸⁹ Најранији превод Старог завета на грчки језик настао је у Александрији, док су први превод на старословенски сачинила солунска браћа Ђирило и Методије. О историјату превода Старог завета вид. Драган Милин, *Сабрани списи*, Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, Београд 2014, 72 и даље („О преводу Старог завета“).

Свети Сава је према библијском тексту, као Божјој речи, несумњиво гајио посебно поштовање. Тешко је замисливо да је тај текст намерно мењао и модификовао.⁹⁰ Зато је могуће претпоставити да је омашка постојала већ у примерку Старог завета који је коришћен приликом састављања Законоправила. Изгледа једнако замисливо да се приликом превођења и преписивања тих одредаба поткрала ненамерна грешка самом Сави или, што је вероватније, некоме од његових помагача. Наиме, упркос вичности и марљивости писара, лако се могло догодити свакоме преписивачу, који данима преписује дугачке текстове, да изостави по које слово или реч. Ненамерним изостављањем негације од само два слова, међутим, измењен је текст у битном детаљу: уместо забране, дозвољава се конзумирање меса каменоване животиње.

Следећа могућа претпоставка је да измена није постојала у протографу, него се први пут појавила у првим примерцима Законоправила који данас нису сачувани. Ти преписи су настали директно с оригинала за потребе постојећих епископија након стицања аутокефалности будући да је Св. Сава у време постављања српских епископа свакоме дао по један аутентичан препис и наредио да се преписи у свакој епархији могу вршити само из тих епископских примерака. Зато су грешке морале бити ретке, али ипак могуће, с обзиром на посебну традицију преписивања и надзор који је том приликом вршен.⁹¹ Та традиција се наставила и касније, што потврђује и белешка епископа Григорија у тзв. Рашкој крмчији из 1305. године: „Григоријев запис на крају рукописа потцртава прилежност писара у преписивању и редиговању књига, при чему се посебно истиче ау-

⁹⁰ Интересантан је податак да је у списима Св. Саве, за разлику од осталих српских средњовековних списа, много чешће цитиран Нови него Стари завет. Свети оци су са подједнаким поштовањем и љубављу цитирали и Стари и Нови завет. За њих је то била јединствена Божја реч. Понеки чак чешће цитирају Стари завет. Професори Станоје Станојевић и Душан Глумац издали су значајно дело под називом „Св. писмо у нашим старим споменицима“. Ту су издвојени библијски цитати из свих важнијих српских средњовековних списа... Већина наших писаца цитира више Стари завет, него Нови завет. Једино је Св. Сава цитирао више Нови завет, одакле је навео 75 места, док је из Старог завета употребио само 24 цитата. – Д. Милин, 355 и даље („Светосавско схватање Старог завета“).

⁹¹ „За разлику од других словенских Номоканона, рукописи Савине Крмчије, особито старији, врло су слични између себе како по своме садржају, тако и по своме распореду и језику. Ово потиче пре свега отуда, што су први примерци Крмчије, вероватно 8 или 9, по броју епархија нове Српске цркве, били преписани са истог оригинала и на истом месту, а, можда, и од истих преписивача и под надзором истог лица – самог св. Саве. Сем тога велики практични значај Крмчије, као основног црквено-грађанског законика и фактора црквеног јединства, створио је традицију особите тачности при преписивању овог споменика која је искључивала дозвољеност ма каквих битних измена у упоређењу са оригиналом.“ – С. Троицки (1952), 18.

торитет предложака (архиепископских књига) према којима је препис начињен. Писарева белешка не само што открива одговорност преписивача према кодексу који преписује већ у исто време истиче чување светосавске традиције.⁹²

Није вероватно да се грешка први пут појавила у најстаријем сачуваном Иловичком рукопису и да ју је направио преписивач „многогрешни“ Богдан јер иста грешка постоји и у Сарајевском препису (који је у том делу преписивао писар Мирослав). Претпоставља се, наиме, да оба рукописа потичу од изворника који је близак оригиналу. Грешка постоји и у каснијем Београдском рукопису. Тешко је замисливо да су три различита преписивача у три преписа, међусобно временски и просторно удаљена, направила идентичну грешку.

Због свега тога може се претпоставити да је одступање од изворног библијског текста постојало већ у Савином протографу. Вероватније је да је то била случајна омашка, имајући на уму поштовање које су монаси гајили према библијском тексту. Ипак, не може се сасвим искључити ни могућност да је сам Св. Сава или његов помагач намерно изменио текст, јер није разумео јеврејске религиозне концепте који се односе на забрану конзумирања меса каменоване животиње.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

Amira, von K., *Thierstrafen und Thierprocess*, Innsbruck 1891.

Богдановић, Д., „Крмчија Светога Саве“, Међународни научни скуп *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, децембар 1976, САНУ, научни скупови, књига VII, Београд 1979. (Bogdanović, D., „Krmčija Svetoga Save“, Međunarodni naučni skup *Sava Nemanjić – Sveti Sava, istorija i i predanje*, decembar 1976, SANU, naučni skupovi, knjiga VII, Beograd 1979)

Богдановић, Д., *Историја Црне Горе*, књига друга (од краја XII до краја XV вијека), том први (Црна Гора у доба Немањића), Титоград 1970. (Bogdanović, D., *Istorija Crne Gore*, knjiga druga (od kraja XII do kraja XV vijeka), tom prvi (Crna Gora u doba Nemanjića), Titograd 1970)

Ђоровић, В., *Дела старих српских писаца, Списи св. Саве*, књига I, Београд 1928. Ђоровић, В., *Dela starih srpskih pisaca, Spisi sv. Save*, knjiga I, Beograd 1928.

⁹² Милена Давидовић, „Српски скрипторији од XII до XVII века“, *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, (Галерија Српске академије науке и уметности, 137), Београд 2016, 59.

- Давидовић, М., „Српски скрипторији од XII до XVII века“, *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, (Галерија Српске академије науке и уметности, 137), Београд 2016. Davidović, M., „Srpski skriptoriji od XII do XVII veka“, *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII век)*, (Galerija Srpske akademije nauke i umetnosti, 137), Beograd 2016.
- D’Addosio, C., *Bestie Delinquenti*, Napoli 1892.
- Evans, E. P., *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*, London – Boston 1987 (first published 1906).
- Finkelstein, J. J., „The Goring Ox: Some Historical Perspectives on Deodands, Forfeitures, Wrongful Death and the Western Notion of Sovereignty“, *Temple Law Quarterly* 46, 2/1973.
- Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament* (Hrsg. E. Zenger), Herder – Freiburg – Basel – Wien.
- Holmes, O. W., *The Common Law*, Boston – Toronto – London 1963 (first published 1881).
- Jackson, B., *Essays in Jewish and Comparative Legal History*, Leiden 1975.
- Jagić, V., „Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. Krmčaja ilovička godine 1262.“, *Starine VI*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1874.
- Јагић, В., *Спомени мојега живота*, II дио (1880–1923), Српска краљевска академија, посебна издања, књига CIV, Друштвени и историјски списи, књига 45, Издање Задужбине д-ра Николе Крстића 12, Београд 1934. (Jagić, V., *Spomeni mojega života*, II dio (1880–1923), Srpska kraljevska akademija, posebna izdanja, knjiga CIV, Društveni i istorijski spisi, knjiga 45, Izdanje Zadužbine d-ra Nikole Krstića 12, Beograd 1934)
- Katz, A. M. „Ox-Slaughter and Goring Oxen: Homicide, Animal Sacrifice and Judicial Process“, *Yale Journal of Law & the Humanities* 4, 2/1992, Article 3, http://digitalcommons.law.yale.edu/yjlh/vol_4/iss2/3.
- Милаш, Н., *Крмчија Савинска*, Задар 1884. (Milaš, N., *Krmčija Savinska*, Zadar 1884)
- Милин, Д., *Сабрани списи*, Православни богословски факултет Универзитета, Институт за теолошка истраживања, Београд 2014. (Milin, D., *Sabrani spisi*, Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2014)
- Modrzejewski, J. M., „Hommes libres et bêtes dans les droits antiques“, *Statut personnel et liens de famille dans les droits de l’Antiquité*, Variorum, GB – USA 1993.

- Мошин, В. (recenzija), „V. Troicki, Kako treba izdati Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima), SANU, *Spomenik CII, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija 4, Beograd 1952*“, *Časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 2/1953 (rujan), <http://hrcak.srce.hr/13801>.
- Мошин, В., *Ćirilički rukopisi jugoslavenske akademije*, I dio, Opis rukopisa jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1955.
- Петровић, М. М., „Свети Сава као састављач и преводилац Законоправила – српског Номоканона“, *Историјски часопис XLIX/2002*. (Petrović, М. М., „Sveti Sava kao sastavljač i prevodilac Zakonopravila – srpskog Nomokanona“, *Istorijski časopis XLIX/2002*)
- Сарајевски препис Законоправила Светог Саве из XIV вијека*, фототипија (прир. проф. др Станка Стјепановић, Јеромонах Серафим [Глигић]), Издавачка кућа Митрополије дабробосанске „Дабар“, Лакташи 2013. (*Sarajevski prepis Zakonopravila Svetog Save iz XIV vijeka*, fototipija (прир. проф. др Станка Стјепановић, Јеромонах Серафим [Глигић]), Издавачка кућа Митрополије дабробосанске „Дабар“, Лакташи 2013)
- Selms, van A., „The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law“, *Archiv Orientalni* 18, 4/1950.
- Соловјев, А., *Историја словенских права*, Библиотека „Класици југословенског права“, коло 5, 16, Службени лист СРЈ, Београд 1998. (Solovjev, А., *Istorija slovenskih prava*, Biblioteka „Klasici jugoslovenskog prava“, kolo 5, 16, Službeni list SRJ, Beograd 1998)
- Соловјев, А., *Светосавски Номоканон и његови нови преписи* (сепарат из часописа *Братство XXVI*), Београд 1932. (Solovjev, А., *Svetosavski Nomokanon i njegovi novi prepisi* (separat iz časopisa *Bratstvo XXVI*), Beograd 1932)
- Stanimirović, V., *Hrestomatija za uporednu pravnu tradiciju*, Beograd 2013³.
- Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије (прир. Љ. Јухас Георгијевска), антологијска едиција „Десет векова српске књижевности“, књига 2, Матица српска, Нови Сад 2012. (*Stefan Prvovenčani, Domentijan, Teodosije* (прир. Лј. Јухас Георгиевска), antologijska edicija „Deset vekova srpske književnosti“, knjiga 2, Matica srpska, Novi Sad 2012)
- Штавлјанин-Ђорђевић, Љ., Гроздоворић-Пајић, М., Цернић, Л., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије* (прва књига), Београд 1986. (Štavljanin-Đorđević, Лј., Grozdovorić-Pajić, М.,

- Cernić, L., *Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije* (prva knjiga), Beograd 1986)
- Троицки, С. В., „Како треба издати Светосавску крмчију (Номоканон са тумачењима)“, САНУ, *Споменик СП*, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд 1952. (Troicki, S. V., „Како треба издати Svetosavsku krmčiju (Nomokanon sa tumačenjima)“, SANU, *Spomenik СП*, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija 4, Beograd 1952)
- Троицки, С., „Ко је превео Крмчију са тумачењима?“, *Глас Српске академије наука СХСIII*, Одељење друштвених наука, 96, Београд 1949. (Troicki, S., „Ко је превео Крмчију са тумачењима?“, *Glas Srpske akademije nauka СХСIII*, Odeljenje društvenih nauka, 96, Beograd 1949)
- Вотсон, А., *Правни транспланти* (прев. Силва Митровић), Београд 2000. (Votson, A., *Pravni transplanti* (prev. Silva Mitrović), Beograd 2000)
- Zakonopravilo Svetoga Save 1 (прир. и прев. Миодраг М. Петровић, Лјубица Штавлјанин-Ђорђевић), Историјски институт, Београд 2005.
- Законoprавило Светoгa Сaвe 1* (прир. и прев. Миодраг М. Петровић, Лјубица Штавлјанин-Ђорђевић), Историјски институт, Београд 2005. (*Zakonopravilo Svetoga Save 1* (прир. и прев. Миодраг М. Петровић, Лјубица Штавлјанин-Ђорђевић), Историјски институт, Београд 2005)
- Zorić, P., *Zakonopravilo svetoga Save i pravni transplanti*, www.alanwatson.org.
- Yaron R., „The Goring Ox in Near Eastern Laws“, *Israel Law Review* 1, 3/1966.
- Yaron R., *The Laws of Eshnunna*, Jerusalem 1969.

Milena Polojac, PhD

Full Professor

University of Belgrade, Faculty of Law

GORING OX IN THE NOMOCANON OF SAINT SAVA

Summary

Famous legislation concerning goring ox attracted considerable interest of legal historians and comparatists. In the first part of the article the author presents ancient Near Eastern provisions of the Laws of Eshnunna, the Code of Hammurabi and the Moses' legislation in their interrelationship. The singularity of the biblical legislation is stressed particularly under two points: 1) the ox must be stoned to death 2) its flesh may not be consumed. The same set of rules exists also in the *Zakonopravilo* of Saint Sava – chapter 48 paragraph 21. These rules are taken over from the Old Testament. Compared to the biblical text there is a small but very important modification in the Ilovica transcript, the oldest transcript preserved: the ox has to be stoned but its flesh may be eaten. The Ilovica transcript (ca. 1262) is not only chronologically nearest to Sava's autograph. It is probably also textually closest to it. The same wording can be found in the Sarajevo transcript (ca. 1371) and in the Belgrade transcript (ca. 1470). After examining some relevant historical and social circumstances, author came to the final, highly hypothetical conclusion that the mistake was present already in the lost original.

Key words: *Zakonopravilo of Saint Sava*. – *Ilovica transcript*. – *Goring ox*. – *Old Testament*. – *Legislation of ancient Mesopotamia*.

Article history:

Received: 5. 12. 2016.

Accepted: 4. 4. 2017.